

УДК 94(369.1)“04/05”

Ярослав ЯНОВСЬКИЙ

**ВИТОКИ Й ПРИЧИНИ КОНФЛІКТУ АТТИЛИ З
РАВЕНСЬКИМ ДВОРОМ У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ 40-х рр. V ст. (I)**

У статті автор, на основі широкого кола пізньоантичних і ранньосередньовічних писемних джерел, розглядає витоки та аналізує комплекс причин, які протягом другої половини 40-х рр. V ст. призвели до латентного гуно-римського протистояння, а надалі – до війни гунського союзу племен із Західною Римською імперією. Крім того, у статті послідовно висвітлюються й характеризуються такі тогочасні історичні реалії, як прихід Батога Божого до влади, створення ним „степової імперії”, військово-політичні контакти гунів з римлянами, зміна у ставленні імператора Валентиніана III до гунів в бік ескалації, а також політика Аттіли щодо Равенського двору на 450 рік.

Ключові слова: *гуни, гунська імперія, Аттіла, Західна Римська імперія, Аецій, імператор Валентиніан III, гуно-римське протистояння.*

Ярослав ЯНОВСКИЙ

**ИСТОКИ И ПРИЧИНЫ КОНФЛИКТА АТТИЛЫ С
РАВЕННСКИМ ДВОРОМ ВО ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЕ 40-х гг. V в. (I)**

В статье автор, на основе широкого круга позднеантичных и раннесредневековых письменных источников, рассматривает истоки и анализирует комплекс причин, которые на протяжении второй половины 40-х гг. V в. привели к латентному гуно-римскому противостоянию, а в дальнейшем – к войне гуннского союза племен с Западной Римской империей. Кроме того, в статье последовательно освещаются и характеризуются такие исторические реалии того времени, как приход Бича Божьего к власти, создание им „степной империи”, военно-политические контакты гуннов с римлянами, смена в отношении императора Валентиниана III к гуннам в сторону постепенной эскалации, а также политика Атилы относительно Равеннского двора на 450 год.

Ключевые слова: гунны, гуннская империя, Аттіла, Западная Римская империя, Аэций, император Валентиниан III, гунно-римское противостояние.

Yaroslav YANOVSKIY
ORIGINS AND CAUSES OF CONFLICT OF ATTLA WITH
RAVENSKY COURT IN THE SECOND HALF OF
40-IES IN THE 5-th CENTURY (I)

The article, based on wide range of late and early medieval written sources, studies and analyzes the origins of complex reasons that during the second half of the 40's in the 5th century resulted in a latent Hun-Roman hostility, and later – in the war of Hun tribal alliance with the Western Roman Empire. Furthermore, the article highlights and characterizes such the then historical realities as coming of God's Scourge to the power; establishing the „Steppe Empire”, military-political contacts of Huns with the Romans, the change in attitude of Emperor Valentinian III to the Huns towards the escalation, as well as Attila's policy on Ravensky court for 450 years.

Keywords: Huns, Hun Empire, Attila, the Western Roman Empire, Aetius, Emperor Valentinian III, Hun-Roman hostility.

Вісторії Великого переселення народів гунський чинник, безсумнівно, відіграв одну з ключових ролей. Про це повідомляє більшість джерел IV-VI ст. Однак, їхня фактологічна скупість, у багатьох випадках – суперечність, з елементами легендизованості, породжує серед дослідників-гунологів дискусії та оціночні розбіжності. Виділені реалії значною мірою стосуються і трактування постаті Аттіли. У його біографії є чимало „темних плям і лакун”. Суперечливі дані, зокрема, пов'язані з приходом Аттіли до влади.

Його обрання гунським правителем, разом зі старшим братом Бледою, побіжно згадують такі пізньоантичні автори, як Ермій Созомен [28, VI, 37], Пріск Панійський [20, Fr. 1, p. 71-72], Проспер Тірон [23, Chron. II, 432.8], Марцеллін Коміт [16, An. 441, 1.3], Захарій Ритор [31, Fr. 8, Col. 1155-1156]. Початок врядування Батога Божого стисло висвітлили й ранньосередньовічні історики – Віктор Тоннонський [30, 56

Мал. 1. Гунський вершник епохи Аттилі.
Сучасна реконструкція

Ап. 449, 2.5], Менандр Протектор [18, Fr. 3, p. 202], Кассіодор [7, VIII, 13], Іоанн Малала [15, Chron. XII, p. 303], Йордан [13, Rom. 30,37, 121-122]. Проте події, описані ними, містять помилки, плутанину в подіях, хронологічні розбіжності, сумнівні твердження, географічні неточності тощо.

Природно, що така ситуація породила в історіографії два провідні напрямки – поміркований, до якого належать науковці кінця XVIII – початку XX ст., і гіперкритичний, до котрого можна віднести ряд вчених другої половини XX – початку XXI ст. Представники першого – Ед. Гіббон [37, 38]. Ам. Тьєрі [47-58], Ф. Гізо [36], У. Херберт [74], Дж. Б'юрі [66-69], ставились до свідчень джерел без належного критичного підходу, намагаючись звести у цілісну історичну картину існуючі протиріччя та „дописати” на свій розсуд відсутні або втрачені події реалії тієї епохи. Прибічники другого – Дж. Мен

Мал. 2. Аланські воїни V ст. Сучасна реконструкція

[43], О. Менхен-Хелфен [78], М. Олівер [81], П. Хізер [62], Д. Сінор [83], навпаки, відкидають щонайменші фактологічні суперечності, неточності й розбіжності, і ставлять під сумнів значну частину інформаційної наповненості авторизованих джерел, залишаючи, у підсумку, більше питань ніж відповідей.

Прикладом слугує той самий П. Хізер, який, йдучи за О. Менхен-Хелфеном [78, с. 91-94], досить безапеляційно стверджує, що „брати прийшли до влади лише наприкінці 430-х рр., можливо, у 440 р.” [62, с. 462], принципово ігноруючи загальноприйняту дату – жовтень 434 р. [34, с. 74]. В подібній ситуації історична реконструкція, крім компаративного аналізу ключових джерел, може ґрунтуватись на дотичних повідомленнях свідків епохи і даних сучасної археології, природно, не уникаючи необхідної логічної кореляції, коли цього вимагає якість відповідної інформації.

Отже, орієнтуючись на домінуючу в історичній науці думку, можна погодитись, що влада в руках братів опинилась внаслідок несподіваної смерті їхнього дядька – „східного вождя” Роаса

Мал. 3. Бургунди V ст. Сучасна реконструкція

(Ругіли або Роїли) (373-434). Останній, після смерті старших братів – Октара (340-407), керманича західної частини держави, батька Бледи й Аттіли Мундзука (350-401), а також Ебарса (371-431), з 432 р. правив, як зазначає Проспер Тірон, усіма племенами центральноєвропейських (або „чорних”) гунів одноосібно [23, Chron. II, 432.15]. Смерті Роаса (за свідченням Сократа Схоластика, його вбила блискавка [27, IV, 34]; „Галльська хроніка 452 року” лише фіксує його кончину [8, X, 112]), передувало декілька симптоматичних подій.

По-перше, влітку, завдяки Аттілі, він дізнався про інтриги й спроби організувати сепаратні перемовини з вождем акацирів, які послідовно здійснював імператор Східної Римської імперії Феодосій II Молодший (408-450). Мета перемовин – умовити акацирів виступити проти Роаса [73, с. 49]. По-друге, на дунайських землях, контрольованих гунами, були затримані таємні візантійські посланці із золотом для підкупу [75, с. 49].

Крім того, підлеглим гунам племенам неодноразово робились пропозиції вступити з Візантією у антигунський союз [71, с. 36]. В цій ситуації Аттіла переконав Роаса вдатися до рішучих дій, і той надіслав у Константинополь офіційне послання, де вимагав від Феодосія II відрядити до себе двох легатів для оголошення претензій та суми компенсацій, інакше – війна [71, с. 36-37].

Ідацій Лемік констатує: легатами, за поради Аеція, стали Флавій Плінта (Плінфас) і Флавій Діонісій (Епігеній) [11, An. 434, 4]. Посольство вирушило доримського міста Маргус (сучас. Сербія), розташованого в гирлі ріки Морави, де на початку листопада передбачалась зустріч з „володарем усіх гунів” та його радниками. Смерть Роаса надалі дещо підкорегувала плани обох сторін. Разом з тим, за таких непередбачуваних обставин, вожді й воїни спішно проголосили „суверенними верховними вождями” двох племінників померлого. Як підкреслює М. Був’є-Ажан, розпочинався визначний період в історії гунів [34, с. 74].

Друга половина 30-х рр. V ст. виявилась для становлення Аттіли як керманича вирішальною. Надто лаконічні повідомлення джерел, тим не менш, дозволяють проаналізувати найголовніші події, пов’язані з початком державотворчої діяльності нового Верховного правителя гунів і визначити характер його стосунків з Равенським двором на той період. Ініціативи в управлінні, реформи, ведення внутрішньої та зовнішньої політики належали вже достатньо досвідченому Аттілі, а не Бледі, і це фіксують джерела. Зокрема, Пріск Панійський розповідає, що в перші роки врядування головною метою Аттіли, „вихідця зі славетного роду Турди”, було тримати у вузді „піддані” племена й не допустити штучного падіння товарообігу з боку обох Імперій [20, Fr. 5, p. 74-75]. Існуючи між братами протиріччя ними були подолані шляхом поділу підвладних гунам територій. Молодший зупинив свій вибір на

центрально-західних регіонах сучасної Румунії (очолив західні, „дакійські” володіння держави), а Бледа, за правом старшого брата, віддав перевагу Паннонії, – тобто сучасним угорським землям, ставши керманичем усіх східних гунських теренів. На думку Дж. Мена, Бледу приваблювало близьке сусідство із західноєвропейськими, більш цивілізованими та багатими державами: він волів мати здобич у себе під боком [43, с. 47].

Бледу політика цікавила мало, на відміну від його молодшого брата. Аттіла мав намір якнайшвидше укласти нові договори з Константинополем і Равенною. Для початку він вирішив „порозумітися” із Візантією й зустрітись з легатами, які залишались в очікуванні. Аттіла серйозно підготувався до перемовин: на римський кшталт, він теж організував „дипломатичний поcht”. До нього увійшли два найближчих радники – грек Онегез і паннонійський римлянин Орест з помічниками-гунами – Еслою та Скоттою [20, Fr. 8, p.78]. Зустріч відбулась не в Маргусі, а неподалік, на Моравській рівнині, на правому березі Данувію (Дунаю), у прикордонній цитаделі Констанція, в останній декаді грудня 434 р. [84, с. 30]. Пріск пише: „Вони [гуни] влаштували зустріч поза містом, сидячи на конях, оскільки у варварів не було за звичай радитися пішими; тому і римські послы, турбуючись про свою достойність, з’явилися до скіфів (так Пріск іменує гунів – Я.Я.) з дотриманням цього ж звичаю, щоб не мусили вести бесіду одні на конях, а інші піші” [20, Fr. 1, p. 78].

Наслідком перемовин братів з ромеями стало укладення Маргуського договору, згідно з яким: Візантія мусила розірвати всі союзи з варварськими об’єднаннями, що входили до гунської держави („гунського протекторату”); відмовити у будь-якій підтримці дунайським та каспійським племенам й відіздати своїх емісарів; звільнити зі служби усіх гунів, найнятих без згоди Роаса; видати гунів, які знайшли прихисток у василевса, і дезертирів, котрі зрадили Роаса; дати обіцянку

ніколи не надавати допомоги ворогам гунів; кожного року влаштовувати великий ярмарок з гарантованою безпекою для кожного учасника; і головне – Феодосій II відтепер повинен був щорічно виплачувати не „жалування” у 350 фунтів золота (римський фунт складає 327,45 гр), як колись „римському полководцю” („magister militum”) Роасу, а платити Аттілі „данину” у 700 фунтів золота [34, с. 78]. Далі Пріск повідомляє, що “після укладання миру з римлянами (*тобто візантійцями – Я.Я.*) Аттіла й Бледа займалися підкоренням народів, [які жили] у Скіфії, та вступили у війну із соросгами” [20, Fr. 8, р. 80]. Це – останнє і єдине у Пріска місце, де Бледа згаданий як полководець й вождь [40, с. 127].

Перед тим як врегулювати дипломатичні взаємини з Римом, у січні 435 р. сорокарічний Аттіла прийняв рішення коронуватись з титулом „імператор”; його друга дружина Керка (406-448) стає „імператрицею” [83, с. 5]. У квітні того ж року, зустрівшись зі своїм другом та вчителем Аецієм, амбітний правитель гунів уклав з ним, на достатньо жорстких для Риму умовах, воєнно-політичний союз, одержав підтвердження (для себе і Бледи) повноти влади над Паннонією, а вже влітку починає брати активну участь у походах римського воєначальника проти бургундів, галльських багаудів і вестготів, що тривали до кінця 437 р. [83, с. 5-6]. Союзу з Равенським двором передувала далекоглядна підготовка: Аттіла відправив дар впливовому Аецію – коштовну зброю, а Галлі Плацидії (388-450) – багато китайського шовку й слонової кістки [20, Fr. 10, р. 96]. Варто додати, що колишня (414-415) королева вестготів протягом 425-437 рр. була регентом Західної Римської імперії за свого малолітнього сина Валентиніана III.

На умовах федерата Риму Аттіла, одержавши високу платню, виділив союзникам 10 тис гунської кінноти (*мал. 1*) [16, An. 435, 7.2]. Нею вдало скористався Аецій, котрому набридли постійні вторгнення бургундів, очолюваних Гундахаром (385-436), з

лівого берега Середнього Рейну (де вони жили) у Бельгіку. За повідомленням Гуго з Флавінї, першу, не дуже вдачу кампанію, він провів у серпні-жовтні 435 р., другу – в травні-червні 436 р. [1, An. 436, 3]. Роль ударної сили відігравали саме гуни. Вони особливо відзначились у 437 р.: королівство бургундів зазнало великих втрат внаслідок серії спустошливих гунських нападів; крім гунів, у поході взяли участь герули, франки й алани. Ідацій Лемік, наприклад, повідомляє про загибель 15 тис бургундів [11, An. 437, 5], а Гуго з Флавінї – 20 тис воїнів і 7 тис союзних їм готів [1, An. 437, 2]. Гундахара з його братами, за свідченням Проспера Тірона [24, An. 437, 8] та Мелькських анналів [3, An. 437, 6], гуни стратили, а залишки покараного племені Аецій розселив у Савойї, біля Женевського озера [62, с. 443].

Далі з прикордоння він вирушив на внутрішні території Галлії. Залучивши крім аланів (*мал.* 2) гунів (до 12 тис вершників), римський полководець здійснив аналогічну „акцію” проти багаудів Арморіки, які підняли повстання під керівництвом Тібатто ще 435 р. [20, Fr. 10, р. 98]. Отже, на початок вересня 437 р. влада Риму була відновлена на усьому північному заході Імперії. Як зазначає латинський ритор Флавій Меробад у панегірику Аецію від 439 р., „місцевий житель нині набагато сумирніший, перетинає пустоші Арморіки. Земля, що звикла ховати у своїх лісах награбоване добро, здобуте у кровожерливих злочинах, втратила колишні звички і вчиться ввіряти зерно незайманим [до того] полям” [17, Paneg, fr. I. C]. Аецій також стабілізував ситуацію за допомогою гунів на теренах від сучас. Орлеана до басейну Сени.

Тепер у нього нарешті з’явилась можливість упокорити вестготів Аквітанії. Поки Аецій воював із бургундами (*мал.* 3), у 436 р. почалось друге вестготське повстання, очолюване їхнім королем Теодоріхом I (418-451). Як і 425 р., вони знов вирушили на південь, але вже не на Арелат; в червні 437 р. повсталі взяли в облогу Нарбонн [62, с. 444]. У цій ситуації

римський командувач набрав з гунів (за попередньої згоди Аттіли) 15 тис ауксiliarіїв (їхнім командиром став полководець Літорій), атакував вестготів неподалік Зміїної гори (на землях кельтського племені арвернів; сучас. Овернь) у середині жовтня і змусив останніх відійти у листопаді до Бордо [17, Paneg, fr. II. B]. Тим не менш, взяти під контроль Аквітанію Аецію не вдалося, зате неконтрольовані Літорієм гуни, після перемоги почали масовий грабунок місцевого населення. Ці події згадуються у Проспера Тірона [23, Col. 1335] й Ісидора Севільського [14, р. 24]; поведінку гунів під Нарбонном яскраво змалював поет Аполлінарій Сидоній [26, Carm. VII, 338], а лангобардський історик Павло Диякон відзначив: „Починаючи з наступного року, війна проти [західних] готів велась за підтримки гунів” [19, XI, 14].

Нове загострення римо-готських стосунків у 439 р. стало реваншем для останніх: війська Літорія, як згадує той самий Павло Диякон, були розбиті й деморалізовані [19, XI, 15], хоча гунська кіннота в усіх боєз'їткненнях з ворогом взяла гору, про що пише Проспер Тірон [23, Col. 1335-1336]. Йордан зі свого боку акцентує, що у підписанні мирного договору між Західною імперією та Теодоріхом I брав участь і Аттіла [13, Rom. 125-126]. У той же час сам володар гунів зіткнувся із сепаратистськими тенденціями серед підлеглих племен, що стали відчутні з весни 437 р. Зокрема, відкрито проявився сепаратизм білих гунів, які жили на захід від Ітіля (Волги), почались набіги аланів і акацирів на землі вірних Батогу Божому білих гунів Кавказу й Каспія, вторгнення слов'ян з обох берегів Вісли і тевтонів з-за Ельби [77, с. 86].

Протягом літа Аттілі вдалося приборкати „зрадників” і навіть почати їхнє переслідування. Як наслідок – він розсунув кордони своїх володінь, після чого шляхом дипломатії спромігся укласти вигідні союзи з племенами, що кочували в донських степах, і самостійно почати набирати найманців. Намовляння Феодосія II акацирів до нападу на каспійських гунів Аттіла теж

не залишив поза увагою. Skorиставшись доносом на василевса Верховного вождя акацирів Куридака (візантійці обділили його подарунками), гунський правитель розгромив акацирів, стратив їхніх керманичів, після чого жорстоко покарав і підкорив каспійських аланів, тоді ще нечисленних, та волзьких гунів-„сепаратистів” [77, с. 88]. У грудні 437 р. землі й племена акацирів остаточно увійшли до складу гунської держави; ними почав правити старший син Аттіли Еллак (413-454).

Після східної кампанії Батіг Божий у 438 р. провів чотири експедиції проти ворожих північних народів. Слов’яни і тевтони були розбиті й частково уярмлені; гунські війська вийшли до Балтики. Вся європейська північ між верхньою течією Рейну, Ельбою та Скандинавією перетворилася, за визначенням М. Був’є-Ажана, на конгломерат „колоній” і „провінцій” імперії гунів під управлінням імператорських намісників [34, с. 86]. У тому ж 438 р., коли Аттіла перебував у поході, сталась ще одна подія: за нез’ясованих обставин на полюванні загинув Бледа [22, I (V), 5.4], хоча, наприклад, візантійська „Суда” розповідає про його вбивство особисто братом [29, Zerc. 29]. Захарій Ритор описує іншу ситуацію: п’яний, біля ведмежого барлогу, Бледа впав з переляканого від запаху звіра коня і розбив голову об стовбур дуба [31, Fr. 8, Col. 1156]. Безумовно, його смерть певною мірою розв’язала молодшому брату руки; він прискорив створення гунської імперії з точки зору інституційних й законодавчих процесів.

Важливо додати, що значна хронологічна розбіжність повідомлень джерел, як вже згадувалось вище, дозволила дослідникам апелювати до різних дат і років. У випадку зі смертю Бледи щонайменше фігурує ще три дати – 444 р. за Проспером Тіроном [23, Col. 1338], 445 р. за Марцелліном Комітом [16, An. 445, 3.4] й 446 р. – за даними „Галльської хроніки 452 року” [8, X, 116], але вони протирічать низці інших джерел – Сальвіану [25, IV, 17.81], Євагрію Схоластику [10, I, 17], Ермію Созомену [28, VI, 37]. Крім того, будь-яка його

діяльність протягом першої половини 40-х рр. V ст. не знайшла конкретизованого відображення в Хроніках; згадується лише суперечливий рік смерті Бледи. Така особливість вірогідно пов'язана з низьким рівнем поінформованості більшості авторів V ст. – сучасників описуваних ними подій, або тією обставиною, що брат Аттіли помер чи зійшов з історичної арени саме 438 р.

Не менш складним теоретичним питанням залишається визначення організаційних засад, інституційних складових та форм управління держави Аттіли, які склались у другій половині 30-х рр. В історіографії фігурує ціла низка дефініцій та характеристик – від розпливчастих термінів „гунське царство” та „Гуннія” до таких назв як „варварське королівство”, „гунський протекторат” й „імперія”. Реалії V ст., зумовлені цивілізаційним процесом переходу від Античності до Середньовіччя, від напівзруйнованого рабовласництва до зародження феодалізму, від залишків класичної греко-римської культури до тотальної християнської духовності, на тлі кардинальних геополітичних трансформацій породили в тогочасному номадичному варварському середовищі тип напівкочового державного утворення з рисами етноплемінної строкатості, мінової торгівлі та специфічної мілітарної організації, орієнтованої на постійну війну як умову існування. Виділені ознаки були притаманні й державі західних гунів. Разом з тим, структурний аналіз „гунської державності”, що в основі являла собою міжплемінне потестарне об'єднання (одночасно – поліетнічний конгломерат), дозволяє виокремити низку її стрижневих ознак з етно-соціальною специфікою. В першу чергу – це наявність потужної уніфікованої військово-адміністративної організації з контролюючими функціями, поширеної на значних заселених територіях. Адміністративний центр номадичної держави, природно, був позбавлений стаціонарності. Наступною ознакою може слугувати домінуюча над рештою населення воєнна еліта (верхівка), яка

складалася з професійних воїнів, інкорпорованих в ієрархічну мілітарну систему. Кочовий побут і відносно високий рівень життя воїнів та членів їхніх родин, а також відповідний соціальний статус, забезпечувався залежним місцевим населенням, рабами й слугами. Ще одна важлива ознака – певна монополізація військовою елітою зовнішніх контактів і права на війну та мир. До сфери цих контактів входили – торгівля або обмін коштовними речами, шлюбні та інші міжетнічні союзи, дипломатичні домовленості й угоди тощо.

Зрозуміло, що проблема характеристики устрою, організації та ладу „гунської імперії” і серед фахівців минулого століття (С. Абрамзон [32, с.62-64], Т. Неварк [80, с. 38], Дж. Харматта [72, с. 293]), і серед сучасних номадологів й археологів залишається відкритою та дискусійною. Тим не менш, такі дослідники, як О. Хазанов [59, с.46-47], І. Акбулатов [33, с. 244], Г. Вернадський [85, с. 409-410], Д. Сінор [82, с. 185-186], І. Бона [65, с. 52], Д. Чернієнко [63, с. 31], А. Халіков [60, с. 96], наполягають на використанні дефініції „імперія”, або „імперська конфедерація” (наприклад, М. Крадін [41, с. 48]), оскільки величезні обшири, значна кількість упокорених європейських етносів і низка базових структурно-владних складових, притаманних державі Аттіли, дозволяють це робити, попри відсутність інших важливих „імперських елементів” – розгалуженого бюрократичного апарату, фіксованого законодавства та юриспруденції, урбанізованих центрів, розвинутої економіки і ремісничого виробництва, власної фінансово-грошової системи, писемності й т.п.

Джерела у свою чергу дозволяють реконструювати деякі реалії, пов’язані з формуванням гунської „степової імперії”. Як інші номадичні держави, гунська „імперія” складалася з двох „крил” – „білого” та „чорного”, західного й східного; статус вождя другого був вищий. „Білі” гуни мешкали на захід від Ітіля, на Кавказі й Прикаспійських

степам, „чорні” – на теренах Центрально-Східної Європи, від Данувію до Ітіля й Танаїсу (Дону) [20, Fr. 8, p. 82]. Влада гунів успадковувалась і переходила за т.зв. лествичною системою – від брата до брата й від дяді до племінника [73, с. 11]. У перші ж роки правління, з метою „розбудови” імперії, Аттіла відчутно активізував набіги, особливо на Балкани. Цей „важель” допомагав домовлятися з Равенною і Константинополем на виключно сприятливих умовах.

Крім того, „імперія” вимагала „столиці”, і володар гунів, порушуючи номадичні традиції, на початок 40-х рр. побудував у Потиссі [35, с. 160] ціле місто – Гунніввар, обнесене стіною з тесаних колод. Свої враження про нього залишив Пріск: „Чарівна столиця. Відверто говорячи, це місто з наметів і критих возів, у центрі якого розташоване село, оточене частоколом” [20, Fr. 25, p. 102]. В місті, на пагорбі, Аттіла звів палац, теж добре описаний Пріском, котрий, зокрема, зауважував: „На невеликому узвишші в центрі села стоїть палац вождя, якщо лише можна називати палацом помешкання з дерева. Його оточують тереми дружин і будинки стражників. Цікаво поглянути на палац зблизька. Стіни зроблені з майстерно підігнаних дощок, дах спирається на невеликі дерев’яні колони, утворюючи свого роду галерею; все старанно оброблено і вкрито різьбленням, котре, попри варварський малюнок, надає будівлі певну велич” [20, Fr. 25, p. 102]. Палац став ставкою гунського правителя, де крім нього мешкало багато іноземців – послів, мандрівників, гостей. Однак, залучаючи до складу „імперії” осілі народи і країни, військо Аттіли, його головна опора і джерело влади, втрачало свою стратегічну перевагу – мобільність [41, с. 79].

На першому етапі формування та зміцнення власної „імперії” Аттіла виступав захисником і вождем усіх, хто корився його владі, налагоджував зв’язки із сусідніми державами, турбувався про розвиток мережі шляхів, які

сполучали головні області, центр й містечка його володінь [34, с.79]. Отже, прихід Батога Божого до влади і початковий процес створення ним держави протягом другої половини 30-х рр. V ст. – це два чинники, що призвели до кардинальних змін і трансформацій в межах гунського номадичного соціуму. Концентрація після смерті Бледи всієї повноти влади в одних руках дозволила Аттілі зосередитись на реалізації першочергових завдань, пов'язаних зі зміцненням позицій та авторитету „степової імперії” на міжнародній арені з точки зору її цивілізаційного протистояння греко-римському світові.

Комплексний аналіз джерел дозволяє констатувати, що 40-ві рр. за багатьма ознаками стали для Аттіли вирішальними: його „імперія” ставала дійсно могутньою, впливовою й небезпечною для ворогів. Одночасно авторами V ст., надалі – й VI-VII ст., починається легендизація діяльності володаря гунів у цей період, його особистості, навіть його уподобань і смаків, що знайшло відображення в германських епосах та ісландських сагах – „Пісні про нібелунгів” [4], „Сазі про Вольсунгів” [5, с. 37-39], „Старшій Едді” („Гренландська пісня про Атлі” [6, Col. 1233-1278], „Гренландські промови Атлі” [6, Col. 1279-1381]). В них Етцель (або Атлі) фігурує як „король з Грани” (сучас. місто Естергом в Угорщині) [4, Col. 1497]. Наприклад, піднесення Аттіли церковні історики й світські хроністи, зокрема – ті самі Пріск [20, Fr. 10, p. 98] та Йордан [13, Rom. 126], зазвичай пов'язували із „Марсовим мечем” („Gladius Martis”; меч скіфського царя Марака), який один пастух знайшов у донських степах і подарував гунському вождеві у 440 р. [39, с. 69].

Йордан розповідає: „Хоча він (Аттіла – Я.Я.) за самою природою своєю завжди відрізнявся самовпевненістю, але вона зросла у ньому ще від знахідки Марсового меча, що визнавався священним у скіфських царів (...) Меч цей було відкрито за таких обставин. Якийсь пастух (...) помітив,

що одна телиця з його стада шкутильгає, однак не знаходив причини її поранення; стурбований, він простежив криваві сліди, поки не наблизився до меча, на який вона, поки скубла траву, необережно наступила; пастух викопав меч і відразу ж приніс його Аттілі. Той зрадів приношенню і, будучи й без того пихатим, вирішив, що поставлений (*долею* – *Я.Я.*) володарем над усім світом і що через Марсів меч йому дарована могутність у війнах” [13, Get. 183].

На початок 40-х рр. володіння Аттіли розкинулись від Уральських гір і Каспійського моря до Данувію. На півдні природними кордонами „імперії” були Кавказ, Азовське море (Меотида), Чорне море, Карпати й дунайський регіон. На півночі подібних природних кордонів не існувало; тут, однак, влада Батога Божого поширювалась на терени від верхів’їв Ітіля й ТанаїсудоВіндобони(сучас. Відня)[47, с. 88-89]. Ієфталіти („білі гуни”), і хіоніти („чорні гуни”) визнавали його як Верховного вождя. На 441-443 рр. „степова імперія” вже мала, акцентує Е. Хаттон, більш-менш чіткі (щоправда, не сталі) й захищені кордони, своїх підданих, своїх землеробів, пастухів, кочовиків, воїнів, городян, ремісників, торговців, майстрів, своїх данників, заколотників, федератів, істинних та удаваних союзників, свою офіційну релігію й численні місцеві культури [61, с. 64].

Оцінюючи й аналізуючи гунську „імперію” в соціо-організаційному плані, Л. Мюссе висуває таку ідею: „Існують достатньо вагомні підстави вважати, що за взірць була прийнята держава Сасанідів, чий вплив на мистецтво гунів не викликає сумнівів. Ритуали, яких дотримувались у присутності короля, на кшталт падіння на коліна або жертвовного пиття, скоріш за все, були запозичені з іранського церемоніалу, як і діадема, котра слугувала символом одноосібної влади. Соціальна трансформація, яка почалась із появою спадкової королівської влади, замінила древню племінну структуру пануванням придворної знаті, котра збагачувалася за рахунок здобичі. Цей прошарок, очевидно, був достатньо

70

неоднорідним: крім справжніх гунів він включав германців і, як мінімум, одного паннонійського римлянина, Ореста (батька майбутнього імператора Ромула Августа), главу королівської канцелярії” [44, с. 42-43].

Характеризуючи інституціональні та структурно-мілітарні особливості гунської держави, французький історик висловив концептуальну думку: „Ця монархія, що тільки-но почала зароджуватись, була зобов’язана своєю силою військовому мистецтву, успадкованому нею від кочових племен. Можливо, в тому, що стосувалося кінноти, гуни не могли суперничати з аланами, чії коні славилися своїми достоїнствами ще з III ст., однак їхня кіннота була численною, невтомною і чудово засвоїла тактику східних лучників. Чи включала вона до того ж важку кінноту, одягнену в обладунки, як в Ірані або у ефталтів? Цього стверджувати не можна. Озброєння гунських вершників складалося з тугого лука, стріл із трикутними наконечниками, дерев’яного сидла, хлиста, аркана, двосічної чи простої шаблі. Навколо цього гунського ядра концентрувалися частини з васальних народів, у більшості своїй германських” [44, с. 43].

Зі свого боку, український археолог О. Приходнюк підкреслює: „Створена гунами „імперія” стала першим варварським утворенням протодержавницького типу, що трималося на жорсткій військовій організації і дисципліні. У гунів було найсучасніше для тих часів озброєння. Вони першими застосували чітку організацію війська і першими для кіннотників стали застосовувати довгі і вузькі мечі – палаші (прообраз шабель), складні великі луки зі стрілами, оздобленими залізними трилопатовими вістряма, шкіряні та залізні панцирі. Проте, на стадії кочового господарства та доби завоювань, технічний прогрес кочовиків полягав лише у застосуванні вдосконаленої зброї та кінського спорядження. Вони лише поширювали здобутки інших народів – великі луки від хунну, а стремена від алтайських ту-гю” [46, с. 9]. Крім одержання „Марсового меча”, того ж року ще однією важливою для

гунського керманіча подією стало напівофіційне „сватання” до нього сестри імператора Валентиніана III, доньки Флавія Констанція III (372-421) й Галли Плацидії, Юсти Грати Гонорії (417-452). Після скандальної любовної історії з прокуратором Євгенієм та вагітності, у 434 р. мати вигнала її з Равенського двору й відправила до Константинополя під тамтешній „домашній арешт” [13, Rom. 128]. Проте Гонорія звідти втекла й повернулась у рідну Равенну з наміром будь-що вийти заміж [69, с. 134]. Брат пообіцяв їй сприяння зі свого боку, але слова не додержав. Джерела фіксують (Флавій Меробад [17, Paneg, fr. I. D]), „Консульські фасти Італії” [124, An. 440, 16]), що розлучена Гонорія наприкінці 439 р. почала таємне листування з Аттілою, а навесні 440 р. в одному з листів запропонувала шлюб; на знак підтвердження серйозності намірів вона, крім листа, передала „нареченому” коштовну каменю зі своїм портретом й обручку – символ заручин та „любові” [69, с. 5].

Небезпечність ситуації полягала в тому, що Гонорія просила Аттілу вимагати від її брата як посаг половину Західної Римської імперії; вона належала їй як „спадок” від батька [64, с. 44-45]. Аттіла тоді поставився до цієї історії з недовірою, передбачаючи можливість провокації чи пастки. Він відіслав гінця – євнуха Гіацинта, без відповіді, а листа й обручку вирішив зберегти „до кращих часів”. Тим не менш, посланець з Гонорією не зустрівся (Гіацинта перехопили, катували і стратили): вона все розповіла одній зі служниць, та Галлі Плацидії. Мати і брат ув’язнили розпусну „зрадницю” в одному з равенських монастирів [20, Fr. 8, р. 86]. Вона знов втекла і зникла з поля зору на декілька років. Аттіла зі свого боку зайняв очікувальну позицію.

Необхідно також відзначити: більшість джерел V-VI ст. взагалі не згадують цей інцидент, а з авторів, хто його описав, Марцилін Коміт датує „заручини” 434 р. [16, An. 434, 4], Пріск Панійський 449 р. [20, Fr. 8, р. 86], Іоанн Антіохійський –

початком 450 р. [12, Fr. 4, р. 199.2]; Йордан традиційно додержується даних Пріска [137, Rom. 128]. Разом з тим, аналіз тогочасної гуно-римської дипломатії й політичного контексту зумовлює зупинитись саме на 440 році як найбільш вірогідному. Якби Аттіла чекав приводу для нападу, і це дійсно був би 449 р. чи 450 р., він відповів би Гонорії згодою, а не відсилав гінця з порожніми руками.

Вивчення корпусу писемних джерел V-VII ст. дозволяє констатувати: на відміну від широкомасштабної війни зі Східною Римською імперією, з Равенським двором протягом 40-х рр. Аттіла мав відносно доброзичливі стосунки. Головна заслуга в цьому належала, безумовно, Аецію. Після того, як гуни з дозволу свого керманіча у травні 441 р. напали на великий міжнародний ярмарок у передмісті Маргуса, що належав і контролювався ромеями, пограбували купців (у тому числі й західноримських) та відібрали майже всі товари, а згодом навіть перетворили Маргус на своє єпископальне місто”, досвідчений головнокомандувач, як радник Валентиніана III у зовнішньополітичних справах, наполегливо рекомендував останньому не надавати допомоги Феодосію II, хоча той її із надією очікував, і не вступати у відкритий конфлікт з Батогом Божим [79, с. 322]. Аецій передбачав: ця провокація з боку Аттіли може мати непередбачувані результати; і патрицій виявився правий. Гуно-римські дипломатичні контакти того десятиліття позначені симптоматикою равенського „терплячого умиротворення”. Імператор Заходу демонстрував свою доброзичливість, відкритість та лояльність, не допомагаючи Візантії ні військами, ні зброєю, ні фінансами; гунський правитель теж не наважувався на відкритий збройний виступ, ризикуючи мати війну на два фронти. Представники західної Імперії брали участь у всіх вісьмох гуно-візантійських перемовинах 441-449 рр., проте лише в ролі свідків і дипломатичних гарантів [68, с. 84].

У 441-442 рр. західні гуни здійснили ряд спустошливих походів на Балкани [42, с. 49]. На 445 р. до складу гунської „імперії” входили великі союзні, підлеглі й підкорені племена – алани, остготи, акацири, свеви, частково сармати, гепіди, скири, герули, лангобарди, тюринги, частина франків [42, с. 49-50]. Аттіла швидко набирав впливу й ваги на рівні загальноєвропейських геополітичних перспектив, і починав вести себе дедалі агресивніше та вимогливіше. Як наслідок – 446 р. за новим договором з Аецієм „за дружбу” Аттіла отримав від Західної Римської імперії землі уздовж ріки Сави [45, с. 103]. Ці території стали у подальшому головним плацдармом для організації кампаній проти слов’ян [42, с. 52].

Не менш симптоматичними виявились для Равенського двору гуно-ромейські перемовини влітку 449 р., свідком яких був Пріск Панійський. Головним приводом стали чергові територіальні поступки: Аттіла, згідно із римським законом „Про гостинність”, волів одержати під свій контроль всю Паннонію і з легатами Валентиніана III, за свідченням Пріска, поводить себе демонстративно зухвало, зверхньо, ледь стримуючись, без традиційного дипломатичного етикету [20, Фр. 8, р. 88-89]. Крім того, прояв гніву володаря гунів і необхідність у перемовинах із Заходом диктувались двома доволі штучними” обставинами. По-перше, Аттіла висунув не зовсім правомірну і дивну претензію щодо „нахабного” вчинку маловідомого римського „банкіра” (скоріше – лихваря) на ім’я Сільван: той „незаконно” заволодів ромейськими срібними фіалами (прихованим городянами церковним начинням з храмів пограбованого гунами Сирмія), і продав їх одному італійському єпископу, хоча вони „належали” Батогу Божому за правом війни [20, Фр. 8, р. 89-90]; Аттіла погрожував Равенні війною, якщо проблема не буде врегульована на його користь. По-друге, вірогідно не пізніше березня 449 р. гунський керманіч мав зустріч з найлютішим ворогом Риму, королем вандалів Гейзеріхом (389-477), який підкупив Аттілу, щоби той нарешті почав війну із західною Імперією [70, с. 109-

110]. Отже, гуно-римські перемовини мали дещо напружений характер. Щоб підкреслити власну могутність, рішучі наміри і завуальовано натякнути римлянам на свої мілітарні вагання (хто після Візантії стане наступним об'єктом інвазії), Батіг Божий вдався до ледь прихованого шантажу. Він оголосив легатам – Ромулу і Константу (обранцям Аеція), що нібито збирається у похід на Персію, „а можливо й не на Персію”.

Пріск, як свідок, процитував констатуючий „коментар” одного з імператорських послів: „Велика удача [Аттіли] і та могутність, яку вона йому дарувала, зробили його настільки пихатим, що він не приймає жодних порад, якщо не впевнений у тому, що вони йдуть йому на користь. Жоден з колишніх правителів Скіфії (...) ніколи не досягав так багато за такий короткий термін. Він володарює над островами в океані [Атлантичному, або Західному] і, крім усієї Скіфії, навіть римлян (*візантійців* – Я.Я.) примусив платити йому данину (...) Щоб розширити межі своєї держави, тепер він має намір йти війною на персів” [20, Фг. 8, р. 90].

Аецій, як ніхто інший розумів ситуацію, що склалась; проте цього разу він на жодні поступки не пішов, свідомо очікуючи надалі можливої ескалації у гуно-римських стосунках. Аттілу він знав добре, і кампанію гунів проти персів вірогідно поставив під сумнів. Натомість римський полководець далекоглядно почав готуватися до війни [14, р. 25]. Необхідно також додати, що більшість сучасних дослідників, зокрема – П. Хізер [62, с. 519-520], М. Олівер [81, с. 58], У. Нейпір [79, с. 90-91], Р. Ледлоу [77, с. 75], С. Келлі [76, с. 69-70], взагалі ставлять під сумнів реальну можливість здійснення гунським правителем у середині V ст. широкомасштабного вторгнення у володіння далекої Перської імперії. Дійсно, Аттіла не міг собі дозволити надовго втратити контроль над європейським Барбарікумом і ослабити тиск на греко-римський світ; тоді під загрозою існування опинилась би його власна держава.

В цілому гуно-римські перемовини 449 р. для обох сторін виявились невдалими. Валентиніан III відмовився повертати

фіали (оскільки це є християнські священні посудини), як і видати „злодія” Сільвана (лихвар не порушив жодного римського закону); територіально-адміністративний статус Паннонії залишився старим. Обурений зневагою імператора, Аттіла в серпні оголосив наказ, згідно з яким гунам заборонялось ставати найманцями в армії Заходу [14, р. 27]. Ще одне не менш провокативне рішення Батога Божого: він відкрито надав прихисток одному з керманичів повстання проти римлян, що відбулось на північно-західних землях Галлії 448 р. й було розгромлене Аецієм за участі тих самих гунів [62, с. 519].

В межах вищеокресленої ситуації залишається дискусійним питання: мотивація політичних і дипломатичних кроків Аеція. В чіьх інтересах він діяв – імператора?, Аттіли?, власних? Чому так відтягував війну? Історичний контекст епохи диктує щонайменше шість варіантів відповіді.

1. Діяти в інтересах імператора? Валентиніан III мав відчутні проблеми: на відвоювання чекала Сіцилія, імперська „житниця”, захоплена Гейзеріхом; необхідно було звільняти римську Африку, яка опинилась в руках зрадника Себастіана; потребував термінового оновлення флот для вигнання піратів з Середземного моря й забезпечення перекидання військ у Карфаген; вимагали придушення постійні повстання багаудів; слід було зміцнювати кордони проти аланів і вестготів. Равенна не мала права починати війну з гунським керманичем; Аецій це усвідомлював.

2. Діяти в інтересах Аттіли? Той відчував себе впевнено по обох берегах Данувію. Він поставив на коліна Візантію і збирався повністю її розгромити. Напад Західної Римської імперії зупинив би його просування до кінцевої мети – ліквідації ромейської держави, примусив би до оборони й припинення експансії [34, с. 94-95]. Відмова Аеція надати допомогу Феодосію II – певною мірою відповідала інтересам Батога Божого.

3. Можливо, полководець волів послугувати обом сторонам одночасно, не вважаючи як дипломат і державний

діяч їхні інтереси несумісними. Можливо, Аецій був переконаний: отримає свій „зиск” і імператор Сходу, теж зацікавлений в ліквідації піратства й відновленні за допомогою саме гунів контролю над Африкою та Сіцилією.

4. Можливо, однак, Аецій з прихованою симпатією спостерігав за переможною ходою Аттіли теренами Візантії, радів, що справи Феодосія II критичні, й вірив: у випадку, якщо він, Аецій, наведе порядок у Середземномор’ї, не зустрівши супротиву з боку вождя гунів (отже, навіщо його драгувати?), то стане спроможний відновити єдність Римської імперії зі згоди й підтримки Аттіли, котрий теж отримає певні території [34, с. 95].

5. Можливо, патриція влаштовувала мілітарна допомога гунського „друга”, його контроль над варварським світом і роль суттєвого важеля, „гунського козиря” у далеко непростих взаєминах Аеція з Валентиніаном III, які мали тенденцію ось-ось перетворитись на відкрите протистояння.

6. Зрештою, варіант, який не можна не враховувати: таємна змова двох досвідчених політичних партнерів. Їхня можлива мета – розподіл між собою влади або сумісне володарювання. Багато хто із сучасників так і вважали – надто підозріло поводить себе Аецій у стосунках із гунами після подій 449 р.

Таким чином, гуно-римські стосунки протягом 40-х рр. V ст. поступово трансформувались з майже федератських у майже ворожі. Тим не менш, Аттіла, з почесними титулами „сенатора”, „патриція” і „magister militum”, на це десятиліття став чи не головним захисником західної Імперії від германських племен, мінімізувавши глобальний „варварський тиск”. Барбарікум майже повністю опинився під гунським контролем і “протекторатом”. Володіння правителя гунів почали перевищувати західноримські.

З важливих факторів, що сприяли виникненню гуно-римського конфлікту та його ескалації, заслуговують на увагу: навмисно зверхнє та непоштивє ставлення Аттіли до західноримських легатів і провал перемовин 449 р. при гунському дворі; категорична заборона Батога Божого своїм воїнам найматись

до Аеція на будь-яких умовах; надання притулку одному з керівників антиримського повстання у Північно-Західній Галлії, придушеного Аецієм у 448 р. В останньому випадку Аттіла розраховував ви використати цю людину для нагнітання напруги із римським Заходом і, можливо, для забезпечення у майбутньому безперешкодного просування гунського війська галльськими територіями. На практиці всю європейську геополітику в середині V ст. визначали лише дві особи – володар гунів і західноримський головнокомандувач.

(Далі буде)

Джерела та література: **1.** Гуго из Флавиньи. Хроника / Гуго из Флавиньи / Пер. И. Дьяконова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Hugo_Flaviniacensis/frameset2.htm; **2.** Лазарь Парпеци. История Армении и Послание к Вагану Мамиконяну / Лазарь Парпеци / Под. ред. Г. Тер-Мкртчяна и Ст. Малхасянцаю – Тифлис: В тип-ии канцелярии наместника кавказского, 1907. – 253 с; **3.** Мельские анналы / Пер. И.В. Дьяконова // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Ann_Mellicenses/frameset.htm; **4.** Песнь о Нибелунгах / Изд. подгот. В.Г. Адмони, В.М. Жирмунский, Ю.Б. Корнеев, Н.А. Сигал. – СПб.: Наука, 2004. – 343 с; **5.** Сага о Вельсунгах / Пер. Б. Ярхо // Мировое древо Иггдрасиль. – М.: Эксмо, 2002. – С. 269-411; **6.** Старшая Эдда. Древнеисландские песни о богах и героях / Пер. А.И. Корсуна / Ред., вступ. ст. и коммент. М.И. Стеблин-Каменского. – СПб.: Наука, 2006. – 259; **7.** Cassiodorus. Historia ecclesiastica tripartite lib. XII / Cassiodorus // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus historiarum: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1865. – T. LXIX. – Col. 879-1212; **8.** Chronica Gallica a. 452 et 511 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. 615-666; **9.** Consularia Italica. VII. Excerpta ex Agnelli libro pontificali ecclesiae Ravennatis / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P.301-336; **10.** Evagrius Scholasticus. Historia ecclesiastica / Evagrius Scholasticus // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus historiarum: In 161 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1865. – T. LXXXVI. – Ps. 2. – Col. 2415-2912; **11.** Hydatii Lemici Continuatio chronicorum Hieronymianorum ad a. 468 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae

historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 1-36; **12.** Ioannes Antiochenus. Fragmenta / Ioannes Antiochenus / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 535-622; **13.** Iordanes Romana et Getica / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1882. – T. V. – Ps. 1. – LXXIV+200 p; **14.** Isidori Iunioris episcopi Hispalensis. Historia Gothorum, Wandalorum, Sveborum / Isidori Iunioris episcopi Hispalensis / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 241-390; **15.** Joannis Malalae. Chronographia / Joannis Malalae / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantines: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1831. – Vol. XXXII. – 551 p.; **16.** Marcellini V.C. Comitis Chronicon ad a. 379 continuatum ad a. 534 / Marcellini V.C. / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – T. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 37-108; **17.** Merobaudus Flavius. Carminum Panegirique Relequiae / Merobaudus Flavius / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantines: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1836. – LXVI+18 p; **18.** Menander Protector. Fragmenta / Menander Protector / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 200-269; **19.** Pauli Diaconi Historiae Romanae libri XI-XVI / Recensuit H. Droysen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1879. – T. II. – P. 183-224; **20.** Priscus Panites. Fragmenta / Priscus Panites / Ed. C. Müller // Fragmentae Historicorum graecorum: In 5 v. – P.: Editore Ambrosio Firmin Didot, 1868. – Vol. IV. – P. 69-110; **21.** Procopius Caesariensis. De bello Persico / Procopius Caesariensis / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantines: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1833. – Vol. I. – Ps. 2. – P. 1-306; **22.** Procopius Caesariensis. De bello Gothico / Procopius Caesariensis / Recensuit L. Dindorf // Corpus scriptorium historiae byzantines: In 50 v. – Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1833. – Vol. II. – 643 p; **23.** Prosperi Tironis Epitoma Chronicon edita primum a. 433, continuata ad a. 455 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. 340-485; **24.** Prosper Tiron. Additamenta ad Chronica Prosperi / Prosper Tiron / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1892. – T. IX: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. I. – P. 487-497; **25.** Salviani

presbyteri Massiliensis. De gubernatione Dei libri VIII / Salviani presbyteri Massiliensis / Recensuit C. Halm // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1877. – Т. I. – Ps. 1. – P. 1-108; **26.** Sidonius Apollinarius Epistolae et carmina // Migne J.-P. Patrologiae cursus completus. SL. Corpus histoires: In 221 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1862. – Т. LVIII. – Col. 435-752; **27.** Sigeberti Gemblacensis chronica cum continuationibu / Ed. D. Ludowicus C.B. // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Scriptores in Folio: In 39 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1844. – Т. VI. Chronica et annales aevi Salici. – P. 268-374; **28.** Sozomenus. Historia ecclesiastica / Sozomenus // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1859. – Т. LXVII. – Col. 843-1630; **29.** Suidae Lexicon / Ex recognitione I. Bekkeri. – B.: Tupis et impensis G. Reimeri, 1854. – IV+1158 p; **30.** Victoris Tonnonensis episcopi Chronica a. 444-567 / Recensuit Th. Mommsen // Monumenta Germaniae historica. 500-1500 A.D. Auctores Antiquissimi: In 15 t. – B.: APVD; Weidmannos, 1894. – Т. XI: Chronica minora. Saec. IV. V, VI, VII. – Vol. II. – P. 163-224; **31.** Zacharias Mitylenes Fragmenta historica // Migne J.-P. Cursus completus patrologiae. SG. Corpus histoires: In 161 t. – P.: Excudebatur et venit apud J.-P. Migne editorem, 1864. – Т. LXXXV. – Col. 1145-1178; **32.** Абрамзон С.М. Некоторые вопросы социального строя кочевых обществ / С.М. Абрамзон // Советская этнография, 1970. – № 6. – С. 61-73; **33.** Акбулатов И.М. Природа „заоевательных походов” (миграций) кочевых народов Евразии / И.М. Акбулатов // Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии: В 3-х т. – Улан-Удэ: БНЦ СО РАН, 2000. – Т. 1. Археология. Этнология. – С. 241-245; **34.** Бувье-Ажан М. Аттила: Бич Божий / М. Бувье-Ажан. – М.: Молодая гвардия, 2003. – 230 с; **35.** Гавритухин И.О. Гунны / И.О. Гавритухин // Большая Российская энциклопедия. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2007. – Т. 8. – С. 160; **36.** Гизо Ф.П.Г. История цивилизации во Франции: В 4-х т. / Ф.П.Г. Гизо. – М.: Рубежи XXI, 2006. – Т. 2. – 320 с; **37.** Гиббон Э. Закат и разрушение Римской империи: В 7-ми т. / Э. Гиббон. – М.: Терра, 1997. – Т. III. – 624 с; **38.** Гиббон Э. Закат и разрушение Римской империи: В 7-ми т. / Э. Гиббон. – М.: Терра, 1997. – Т. IV. – 623 с; **39.** Дешодт Э. Аттила / Э. Дешодт. – М.: Молодая гвардия, 2012. – 206 с; **40.** Ивик О., Ключников В. Гунны / О. Ивик, В. Ключников. – М.: Ломоносовъ, 2014. – 272 с; **41.** Крадин Н.Н. Кочевники Великой степи и Великое переселение народов / Н.Н. Крадин // Всемирная история / Гл. ред. А.О. Чубарьян: В 6-ти т. – М.: Наука, 2012. – Т. 2. Средневековые цивилизации Запада и Востока. – С. 71-84; **42.** Левченко М.В., Тиханова М.А. Гунны / М.В. Левченко, М.А. Тиханова // История СССР с древнейших времён до образования древнерусского государства. – М.-Л.: АН СССР, 1939. – Ч. III – IV. – С. 46-56; **43.** Мэн Дж.

Аттіла. Варвар, втоптавший Рим в грязь / Дж. Мэн. – М.: ЭКСМО, 2007. – 316 с; **44.** Мюссе Л. Варварские нашествия на Европу. Вторая волна / Л. Мюссе. – СПб.: Евразия, 2001. – 352 с; **45.** Пенроз Дж. Рим и его враги / Дж. Пенроз. – М.: ЭКСМО, 2008. – 296 с; **46.** Приходнюк О.М. Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н.е.) / О.М. Приходнюк. – К.-Чернівці: Прут, 2001. – 284 с; **47.** Тьерри Ам. Аттіла. I. Гунны и мир варваров / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1852. – Т. I. – № 4. – С. 73-95; **48.** Тьерри Ам. Аттіла. II. Владычество гуннов на Дунае. Аттіла и Бледа / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1852. – Т. II. – № 5. – С. 1-15; **49.** Тьерри Ам. Аттіла. III. Аттіла и мир римский. 1. Заговор Феодосия против Аттілы. Римское посольство в Гуннию. 2. Двор Аттілы / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1852. – Т. IV. – № 7. – С. 61-100; **50.** Тьерри Ам. Аттіла. IV. Аттіла в Галлии. 1. Вторжение в Галлию. Св. Женевьева. 2. Осада Орлеана. Поражение Аттілы при Шалоне / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1852. – Т. VIII. – № 10. – С. 65-108; **51.** Тьерри Ам. Аттіла. V. Последняя война и смерть Аттілы. 1. Вторжение в Италию. Посольство Св. папы Льва. 2. Смерть Аттілы. Распадение его империи / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1852. – Т. XIX. – № 11. – С. 117-142; **52.** Тьерри Ам. Аттіла. VI. Сыновья и преемники Аттілы / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1854. – Т. VI. – № 11. – С. 22-40; **53.** Тьерри Ам. Аттіла. VII. Гунны после Аттілы / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1855. – Т. II. – № 2. – С. 73-99; **54.** Тьерри Ам. Аттіла. VIII. Легенды об Аттіле. I. Предания латинских народов / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1853. – Т. I. – № 2. – С. 29-58; **55.** Тьерри Ам. Аттіла. VIII. Легенды об Аттіле. II. Аттіла по германским преданиям. 1. Памятники, оставленные преданием. 2. Характер Аттілы, созданного преданием. Его жёны. Его трагический конец. 3. Последний вид преданий. Пилегрен, епископ Пассауский / Ам. Тьерри // Москвитянин, 1853. – Т. I. – № 3. – С. 59-120; **56.** Тьерри Ам. Аттіла. IX. Легенды об Аттіле. Венгерские предания. 1. Памятники венгерских преданий. 2. Мадьярская эпопея. Аттіла, Арпад, Святой Стефан / Ам. Тьерри // Современник, 1855. – Т. LIV. – № 11. – С. 47-72; **57.** Тьерри Ам. Аттіла. IX. Легенды об Аттіле. Арпад. Святой Стефан и священная корона. 3. Меч Аттілы. Последние предания в Венгрии и на Востоке / Ам. Тьерри // Современник, 1855. – Т. LIV. – №12. – С. 87-110; **58.** Тьерри Ам. Рассказы римской истории пятого века: Последнее время Западной империи / Ам. Тьерри. – М.: Унив-ая тип-ия, 1861. – IV+XIX+478 с; **59.** Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир / А.М. Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – 604 с; **60.** Халиков А.Х. Великое переселение народов и его роль в образовании варварских государств / А.Х. Халиков // От доклассовых обществ к раннеклассовым. – М.: Наука, 1987. – С. 88-103; **61.** Хаттон Э. Аттіла. Предводитель гуннов / Э. Хаттон. – М.: Центрполиграф, 2005. –

239 с; **62.** Хизер П. Падение Римской империи / П. Хизер. – М.: АСТ; Астрель, 2011. – 800 с; **63.** Черниенко Д.А. Гунны в Европе / Д.А. Черниенко. – Ижевск: Изд-во Удмуртского ун-та, 2003. – 115 с; **64.** Bäuml F. Attila: the man and his image / F. Bäuml. – Budapest: Corvina, 1993. – 131 p; **65.** Bona I. Das Hunnenreich / I. Bona. – Stuttgart: Theiss Vlg, 1996. – 394 p; **66.** Bury J.B. History of the Later Roman Empire: A history of the later Roman Empire from Arcadius to Irene, 395 A.D. to 800 A.D.: In 2 v. / J.B. Bury. – L.: Macmillan, 1889. – Vol. 1. – XIX+482 p; **67.** Bury J.B. History of the Later Roman Empire: from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D. 395 to A.D. 565): In 2 v. / J.B. Bury. – L.: Macmillan, 1923. – Vol. 1. – XV+471 p; **68.** Bury J.B. The Invasion of Europe by the Barbarians / J.B. Bury. – N.-Y.: W.W. Norton & Company, 2000. – 304 p; **69.** Bury J.B. Justa Grata Honoria / J.B. Bury // Journal of Roman Studies, 1919. – Vol. 9. – P. 1-13; **70.** Clover F.M. Geiseric and Attila / F.M. Clover // Historia, 1973. – Bd. 24. – №1. – P. 104-117; **71.** Gordon C.D. The Age of Attila: fifth-century Byzantium and the Barbarians / C.D. Gordon. – Michigan: University of Michigan Press, 2013. – 284 p; **72.** Harmatta J. Hun Society in the Age of Attila / J. Harmatta // Acta Archaeologica (Budapest), 1952. – P. 277-305; **73.** Harvey C. Attila, the Hun / C. Harvey. – L.: Chelsea House Publications, 2003. – 112 p; **74.** Herbert W. Attila, King of the huns. And his predecessors / W. Herbert. – L.: H.G. Bonn, 1838. – 580 p; **75.** Howarth P. Attila, King of the Huns: Man and Myth / P. Howarth. – L.: Barnes and Noble Books, 1994. – 205 p; **76.** Kelly C. Attila the Hun, Barbarian Terror and the Fall of the Roman Empire / C. Kelly. – L.: The Bodley Head, 2008. – XIII+290 p; **77.** Laidlaw R. Attila: The Scourge of God / R. Laidlaw. – Brooklyn: Birlinn Limited, 2007. – 320 p; **78.** Maenchen-Helfen O.J. The World of the Huns. Studies in their History and Culture / O.J. Maenchen-Helfen. – Berkeley-Los Angeles-London: Univ. of California Press, 1973. – 602 p; **79.** Mitchell S. A History of the Later Roman Empire, AD 284-AD 641: The Transformation of the Ancient World / S. Mitchell – Blackwell: Blackwell Publishing, 2015. – 545 p; **80.** Newark T. The Barbarians: Warriors and Wars of the Dark Ages / T. Newark. – Poole: Blandford, 1986. – 160 p; **81.** Oliver M.T. Attila The Hun / M.T. Oliver. – Farmington Hills, MI: Lucent Books, 2005 – 112 p; **82.** Sinor D. The Hun period / D. Sinor // The Cambridge History of Early Inner Asia, 1990. – P. 177-205; **83.** Sinor D. The Historical Attila / D. Sinor // Attila: The Man and His Image. – Budapest: Central European Univ. Press, 1993. – P. 3-15; **84.** Várdy S.B. Attila / S.B. Várdy. – Dublin: Chelsea House Publishers, 1991. – 111 p.; **85.** Vernadsky G. The Eurasian nomads and their impact on medieval Europe / G. Vernadsky // Studi Medievali, 1963. – Vol. IV. – P. 401-434.